

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Педагогіка»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №3. *Проблеми розвитку особистості та їх значення для виховання*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол №7 від 30.08.2023 р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол №7 від 25.08.2023 р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально
- економічних дисциплін
Протокол №7 від 29.08.2023 р.

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
Протокол №8 від 15.08.2023р.

Розробники: професор кафедри соціології та психології, доктор
педагогічних наук, професор Тюріна В.О.

Рецензенти:

- 1.Професор кафедри ЮНЕСКО та соціального захисту Державного біотехнологічного університету (ДБТУ), доктор педагогічних наук, доцент Данченко І.О.
- 2.Завідувач кафедри психології і педагогіки факультету №3 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор педагогічних наук, професор Федоренко О.І.

План лекції:

1. Поняття про особистість.
2. Виховання, навчання і розвиток особистості.
3. Вікові періоди розвитку особистості.

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в **Internet** Основна

1. Бандурка О.М., Тюріна В.О., Федоренко О.І. Основи психології і педагогіки: Підручник. / О.М. Бандурка, В.О. Тюріна, О.І. Федоренко. – Харків: Вид-во ХНУВС, 2003. – 336 с.
2. Бандурка О.М., Тюріна В.О., Федоренко О.І. Основи педагогічної техніки: Навчальний посібник. – Харків: ТИТУЛ, 2006. – 176 с.
3. Волкова Н.П. Педагогіка: посібник. / Н.П. Волкова - К.: АКАДЕМІЯ, 2003. -576с.
4. Педагогіка / за ред.. А.М. Алексюка. – Київ, 1985. – 320 с.
5. Педагогіка / За ред. М.Д. Ярмаченка. – Київ, 1986. – 296 с.

Допоміжна

6. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Знання, 2011. 468 с.
7. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / За ред. З. Н. Курлянд, Р. І. Хмелюк, А. В. Семенова та ін. Київ : Знання, 2007. 495 с.

Текст лекції:

1. Поняття про особистість

Дитина вже з моменту свого народження всіма своїми особливостями (будова тіла забезпечує можливість прямого ходіння, структура мозку - можливість розвитку інтелекту, будова руки - перспективу використання знарядь праці і т.п.) підтверджує свою приналежність до людського роду, яке фіксується в понятті «індивід» .

Індивід (лат. - неділімий) • - людина як представник людської спільноти, соціуму (групи, класу, нації і т.п.).

За сучасною класифікацією людей індивід займає проміжне положення (людина, індивід, особистість, індивідуальність). Індивід є суспільно-історичним утворенням, здатним діяти усвідомлено. Характеристика його передбачає сукупність природних задатків, набутих знань, соціального досвіду, які розкриваються в поведінці і діяльності.

У розвитку дитини є два періоди інтенсивного росту тіла і формування скелета. Перший відбувається в 6 - 7 - річному, другий - в 13- 14-річному віці. Під час першого періоду хлопчики ростуть швидше, ніж дівчатка, під

час другого - дівчатка випереджають хлопчиків на 1-1,5 року, але з часом хлопчики знову випереджають дівчаток за показниками фізичного розвитку - стають вище, більш сильними.

Паралельно з ростом організму відбувається процес статевого дозрівання. У 6 - 7 річному віці спостерігається перший інтерес до протилежної статі, в 13-14 років настає період статевого дозрівання. Він проходить три стадії: *допубертатна* (лат. - статева зрілість), якій притаманний усталений інтерес до протилежної статі, *пубертатна* (поява здатності до запліднення у хлопчиків і дітонародження у дівчаток), *постпубертатна* (здатність до нормального статевого життя). До біологічного в людині відносять і процес акселерації.

Біологічний розвиток тісно пов'язаний з проявом якостей і особливостей, які не належать до біологічної природи людини. Так, з 1,5 - місячного віку дитина починає усміхатися, коли бачить інших людей, потім поступово вчиться розмовляти, набуває звички поведінки з різними предметами. Згодом вона починає засвоювати знання, моральні норми і правила. Характерно, що мова, звички, поведінка у дітей, які живуть в різних соціальних і побутових умовах, відрізняються. Це свідчить про те, що риси і якості людини не програмується біологічно, а формуються в процесі життя, характеризуючи її соціальний розвиток.

Соціальною істотою людина стає в процесі формування особистості дитини як майбутнього члена суспільства. Відбувається цей процес паралельно з біологічним розвитком людини. Наприклад, в 7 8-річному віці соціальною якістю більшості дітей є рефлексія - самооцінювання вчинків і дій. У 13 років у зв'язку з фізичним розвитком і статевим дозріванням виникає основна соціальна якість підліткового віку - почуття дорослості, а звідси і криза віку - неслухняність, так звана «автономна» моральність, відрив від батьків, прагнення проводити час серед ровесників.

Поняття «особистість» характеризує суспільну сутність людини, пов'язану з засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства. Біологічна характеристика людини в нього не входить.

Особистість - це соціальна зумовлена система психічних якостей індивіда, яка визначається залученням людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин.

Вона формується в процесі свідомої діяльності і спілкуванні. Об'єднує в собі риси загальнолюдського, суспільнозначущого й індивідуального, неповторного.

Структура особистості багатогранна. Характерними її компонентами є *можливості* (сукупність здібностей, яка забезпечує успіх діяльності); *характер* (комплекс постійних психічних властивостей людини, які визначають її поведінку і діяльність, в ставленні до себе, до суспільства); *самоврядування* (утвердження самосвідомості особистості, яка здійснює саморегуляцію: посилення або послаблення діяльності, самоконтроль, корекцію дій і вчинків, планування життя і діяльності).

Особистість характеризують такі ознаки:

- *розумність* (визначає рівень інтелектуального розвитку);
- *відповідальність* (рівень розвитку почуття відповідальності, вміння керувати своєю поведінкою, аналізувати свої вчинки і відповідати за них);
- *свобода* (здатність до автономної діяльності, прийняття самостійних рішень);
- *особиста гідність* (визначається рівнем вихованості, самооцінки);
- *індивідуальність* (несхожість на інших).

Особистість визначають неповторні фізичні якості, психічні процеси, темперамент, риси характеру, здібності, її потреби, інтереси. Вони відображаються на її пізнавальній діяльності, навчанні, роботі, вчинках, ставленні до себе, взаєминах з іншими.

Своєрідність психіки, особистісна неповторність індивіда визначає індивідуальність.

Індивідуальність - сукупність зовнішніх і внутрішніх особливостей людини, які формують її своєрідність, відмінність від інших людей.

Розвиток людини - процес становлення особистості, вдосконалення її фізичних і духовних сил під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих факторів, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання і навчання.

Розвиток має різні форми (анатомо-фізіологічну, психічну і соціальну) і відбувається на основі взаємодії дитини з середовищем. Розвиток супроводжується кількісними змінами людської істоти, тобто збільшенням одних і зменшенням інших її ознак (фізичного росту організму, розмірів його окремих органів, ваги тіла, м'язової сили і т.п.). Кількісні зміни зумовлюють зміни якісні - виникнення нових ознак, особливостей і зникнення старих. Найпомітніші зміни відбуваються у внутрішньоутробному періоді розвитку людини, коли її організм за короткий час з зародкової клітини перетворюється в людську істоту.

Близький до розвитку людини інший процес - формування особистості, в якому основним є соціальний фактор.

Формування особистості - процес соціального розвитку молоді людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина.

Відбувається цей процес завдяки засвоєнню гуманітарних дисциплін, виховного впливу сім'ї, школи, суспільства, мистецтва, здатності людини пристосовуватися до зовнішнього оточення, участі у громадському житті, свідомості її підготовці до самостійного дорослого життя.

2. Виховання, навчання і розвиток особистості.

Виховання і навчання цілеспрямовано впливають на розвиток особистості (на відміну від стихійного впливу середовища), і виникають як свідомо, підпорядкована певній меті діяльність, результати якої мають передбачуваний характер.

Виховання і навчання сприяють:

1. *Розвитку успадкованих фізичних особливостей і природних здібностей, набуттю нових рис і якостей, які формуються протягом життя людини.* Не зраджуючи успадкованих фізичних і психічних особливостей, вони сприяють їх загартуванню, зміцненню гальмівних процесів, зміцненню і динамізації нервових процесів, внесенню певних коректив у процес формування особистості.

2. *Розвитку умінь подолання внутрішніх розбіжностей відповідно до особливостей суспільного розвитку.* Це відбувається в процесі постановки нових цілей, завдань і вимог перед вихованцями, що спонукає їх до пошуку способів подолання труднощів. Пасивність перед труднощами, ухилення від необхідності долати їх, служать причиною затримок психічного розвитку, які нерідко набувають кризового характеру. Найчастіше виникають вони там, де дорослі не помічають нових потреб, інтересів, фактів, тенденцій в житті дитини. Невдоволення дитини умовами і способом життя, який вона вже переросла, затримує її гармонійне існування і розвиток, внаслідок чого і виникають кризи (прояви негативізму, протидія вимогам дорослих, конфлікти).

3. *Психічному розвитку людини.* До цього процесу належать осмислення, систематизація, узагальнення інформації, яка засвоюється під час різних видів діяльності. Такий розвиток виникає як цілісні якісні зміни особистості, внаслідок яких людина виробляє в собі здатність засвоювати складнішу інформацію, виконувати більш складні завдання і реалізовувати нові вміння, самостійно здобувати знання.

4. *Інтелектуальному, творчому розвитку особистості.* Розумові здібності краще розвиваються там, де вчитель правильно організовує навчальну діяльність, використовуючи в процесі навчання проблемні ситуації, сприяючи самостійним рішенням творчих завдань. Руський психолог Лев Виготський (1896-1934), стверджуючи, що навчання є основним фактором розвитку особистості, запропонував поняття – «зона найближчого розвитку», в якому відображений внутрішній зв'язок між навчанням і психічним розвитком індивіда. Його суть полягає в тому, що на кожному етапі свого розвитку дитина може вирішувати певне коло проблем лише під керівництвом дорослих або разом з найбільш підготовленими дітьми. Потім такі дії вона буде виконувати самостійно, але здатність до цього виникає внаслідок спільних дій в процесі навчання, зміст, форми і методи якого зосереджені саме в «зоні найближчого розвитку».

5. *Розвитку здатності до спілкування з оточуючими, завдяки чому дитина вчиться, набуває навиків розуміння інших людей, а завдяки цьому краще розуміє себе.* У спілкуванні як формі взаємодії вона засвоює різні види рольової поведінки, визначає своє місце в колективі. Успішність виховання і навчання залежить від виконуваних дитиною колективних завдань і ставлення до них, внутрішньої позиції і прагнень. Дитина по-різному переживає успіхи і невдачі в діяльності, внаслідок чого у неї можуть виникати позитивні і негативні переживання, може посилюватися або послаблюватися зацікавленість певними видами діяльності. Позитивна

мотивація поведінки і діяльності зумовлює закріплення засвоєваних норм, сприяє їх перетворенню. Завдяки цьому формується важлива підструктура особистості - спрямованість - система стійких життєвих потреб, мотивів, інтересів, прагнень, стимулюючих переживань. Формування спрямованості є обов'язковою умовою моральної поведінки, яке регулюється узагальненими і стійкими моральними рисами характеру людини, що розвиваються в процесі виховання і навчання;

6. *Розвитку потреб людини.* Виховання і навчання покликані розвивати вищі людські потреби (в духовному спілкуванні, співпраці з іншими людьми, в моральній поведінці, знаннях, творчості і т.п.) Розвиток їх, і пов'язаних з ними почуттів, сприяє формуванню світогляду, рис характеру моральної людини, здатності до саморегуляції поведінки і діяльності. Тільки впливи, які виражають потребу дитини, спираються на її активність, є цінними у вихованні і забезпечують її розвиток.

7. *Розвитку особистості, яка постійно удосконалюється, будучи не тільки об'єктом, а й суб'єктом виховного процесу.* Під впливом виховання і навчання формуються свідомість і самосвідомість, власне «Я», активізується самопізнання, формуються якості, які відповідають ідеалам, життєвій меті. Індивід починає працювати над собою, вдосконалювати себе завдяки власній діяльності, формуючи характер і волю, інші позитивні якості. Змінюючи себе, особистість змінює умови і обставини свого життя і розвитку.

Педагоги і батьки повинні керувати розвитком юної особистості. Цього можна досягти через організацію різноманітних взаємовідносин дітей з навколишнім середовищем і систематичне, послідовне підвищення вимог до них.

3. Вікові періоди розвитку особистості

Вікова періодизація є умовним поділом цілісного життєвого циклу на вікові періоди, які вимірюються роками. Відомо, що розвиток дитини відбувається в кілька періодів, які послідовно змінюють один одного. Цей процес є обов'язковим і передбачуваним. Оскільки не можна молодшого школяра повернути до дошкільного рівня розвитку, але можна передбачити, яким він стане в підлітковому віці.

Віковий період - відрізок життя Індивіда, протягом якого досягається певна ступінь розвитку і мають місце характерні, відносно стійкі якісні особливості.

В межах цього періоду відбуваються кількісні і якісні зміни психіки, яка дає можливість виділити певні стадії, що послідовно змінюють один одного. Тобто розвиток психіки людини має періодичний і стадійний характер. В межах стадій розрізняють менші часові відрізки розвитку - фази (наприклад, в періоді раннього дитинства виділяється стадія немовляти, а в межах цієї стадії - фаза новонародження).

Визначення періодів, стадій, фаз психічного розвитку особистості є необхідним для створення оптимальної системи навчання і виховання, використання в повному обсязі можливостей дитини на кожному віковому

етапі. Критерії їх визначення – це системні суттєві якісні ознаки - психічні та соціальні зміни на певному етапі життя дитини.

Важливе значення має розуміння зв'язку між періодами і стадіями розвитку, оскільки набуті знання і звички на попередній стадії переходять в наступну і використовуються в нових, більш складних взаєминах особистості з суспільним середовищем.

З давніх-давен педагоги і психологи намагалися вирішити проблему визначення вікових періодів розвитку особистості. Зокрема, грецький філософ *Аристотель (IV ст. до н.е.)* зробив першу спробу визначити основні етапи розвитку людської психіки. Він розглядав цей процес як матеріалізацію природних можливостей, які з часом перетворюються в реальність і об'єднують людину з зовнішнім світом. Аристотель розділив розвиток дитини на *три періоди* (по сім років кожен), назвавши їх відповідно: *рослинний, тваринний, розумний*.

Під впливом суспільних вимог до навчання і виховання молодого покоління видатний чеський педагог *Ян Амос Коменський (1592-1670)* обґрунтував принцип «природовідповідності» процесу навчання, відстоював потребу вивчати природу дітей і їх вікові особливості, враховувати їх під час визначення змісту і методів шкільного навчання. Його вікова періодизація складається з *чотирьох етапів* (по шість років кожен): *дитинство, отрочество, юність, змужнілість*. В її основі лежать особливості розвитку і виховання дітей згідно періодам шкільного навчання.

На сучасному етапі розвитку педагогіки існують різні підходи до визначення вікової періодизації: за психолого-педагогічними критеріями, які враховують характерні для кожного віку рівень розвитку, за змістом і формами навчання і виховання, за основною діяльністю, відповідного їй рівнем свідомості та самосвідомості особистості. Природною основою вікових особливостей розвитку є анатомо-фізіологічне дозрівання організму, його органів, центральної нервової системи, залоз внутрішньої секреції.

Цілком обґрунтованою вважається вікова періодизація, *розроблена В. Крутецьким*:

- новонароджений (до 10 днів);
- немовля (до року);
- ранній дитячий вік (1-3 роки);
- перед-дошкільний період (3-5 років);
- дошкільний (5-6 років);
- молодший шкільний (6-11 років);
- підлітковий (11-15 років);
- вік старшокласників (15-17 років).

Перехід від попереднього періоду до наступного часто має кризовий характер.

Вікова криза - нетривалий за часом (до 1 року) період розвитку людини, який характеризується швидкими психологічними змінами.

Кризи проявляються в негативних симптомах поведінки, фактах важковиховуваності, тимчасового зниження навчальної працездатності,

мають не тільки негативне, а й позитивне значення в розвитку особистості. У дитячому віці виділяють такі кризи: криза першого року життя, криза трьох років, криза 6 років, підліткова криза 10-11 років.

Отже, глибокі знання загальних закономірностей психічного розвитку дитини, чинників, які сприяють формуванню її особистості на різних вікових етапах, дають можливість вихователю оптимізувати навчально-виховний процес.